

Cap a un arxiu de la memòria històrica de les lluites i reivindicacions socials del moviment Boig

Martín Correa-Urquiza

Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social; Medical Anthropology Research Center (URV); Institut Català d'Antropologia – Grup de Treball i Recerca “Antropologia de la folia i les afliccions humanes”.

martin.correaurquizav@urv.cat

<https://orcid.org/0000-0003-0365-7481>

Elena Blanco de Tena-Dávila

Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social; Medical Anthropology Research Center (URV); Institut Català d'Antropologia – Grup de Treball i Recerca “Antropologia de la folia i les afliccions humanes”.

elena.blanco@urv.cat

<https://orcid.org/0000-0002-9248-5791>

Sandra Anitua Jorge

Institut Català d'Antropologia – Grup de Treball i Recerca “Antropologia de la folia i les afliccions humanes” i Grup Espiritualitats Populars i Gènere.

sanitua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2919-8535>

Elisa Alegre Agis

Investigadora Postdoctoral Juan de la Cierva, Universidad de Granada; Medical Anthropology Research Center; Institut Català d'Antropologia – Grup de Treball i Recerca “Antropologia de la folia i les afliccions humanes”.

elisa.alegre@ugr.es

<https://orcid.org/0000-0003-3720-7163>

1. El Moviment Boig

El Moviment Boig es defineix a partir d'un grup d'entitats, col·lectius i persones que, de maneres diverses, s'articulen i actuen a partir del que s'ha anomenat lluites per a la justícia social i el reconeixement (Fraser, 2006; 2008) en l'àmbit de la salut mental. A Catalunya, en certa manera, més que un espai uniforme, homogeni o sense conflictes, és una experiència de diàleg, tensions i col·laboracions entre diferents agrupacions sense entitat jurídica específica centrades en la reivindicació de drets i en la recuperació d'una certa legitimitat per nomenar-se, pensar-se i articular maneres i estratègies cap a un millor estar que superin la unidimensionalitat del paradigma biomèdic (Hyman, 2010; Amarante, 1997; Correa-Urquiza, 2017; Castel, 1975; Martínez-Hernández, 1998). Les lluites del Moviment s'emmarquen en la necessitat de polititzar el camp de la salut, en la cerca d'un lloc en la diferència, en una reivindicació de la vulnerabilitat com a part de l'humà, en un qüestionament de l'hegemonia sanitarista, en un intent de donar compte de les iatrogènies freqüents que resulten dels abordatges psiquiàtrics i en la necessitat de reclamar l'obertura d'un camp de diàleg —i alhora disputa— que habiliti opcions per a un apropament atent a la complexitat del fenomen del sofriment psíquic i social.

Enfront del que és percebut com una històrica negació epistemològica, el silenciament dels sabers profans basats en experiències subjectives (Correa-Urquiza, 2017), els freqüents efectes estigmatitzants i inhabilitadors que provoca el diagnòstic (Colina, 2019), la vulneració de drets (Muñoz Escandell, 2021) i els evidents “escotomes” o punts cecs dels sistemes i xarxes de l'anomenada salut mental, el Moviment es desplega com un crít que vol polititzar els malestars, reconèixer-los, evidenciar-los en la dimensió social, cultural i econòmica, i explorar alternatives en les lògiques de la cura. A pesar que aquest procés i itinerari no és lineal, és a dir, no està exempt de conflictes i desacords entre els mateixos col·lectius, entitats i persones, entre ells sembla prevaler la urgència de la unitat per crear una alternativa que qüestioni la predominança dels enfocaments biomèdics en l'atenció en salut mental. S'identifica, alhora, el paper indispensable dels sabers i tecnologies biomèdiques i de l'univers psi en els processos de recuperació.

2. El projecte

El projecte s'ha plantejat des d'una aproximació de recerca participativa i ha contribuït a recuperar el patrimoni immaterial vinculat a les lluites socials i el moviment associatiu de persones amb diagnòstics psiquiàtrics a Catalunya. El projecte s'emmarca en la línia dels *mad studies*, que vol generar espais de reconeixement i visibilització de les lluites socials en l'àmbit de la salut mental a partir de les aportacions i reflexions de les persones protagonistes, i problematitzar la possibilitat de construir ponts i diàlegs entre sabers experts i els anomenats sabers profans (Correa-Urquiza, 2017) o derivats de l'experiència viscuda en l'àmbit de la salut mental.

Una primera fase d'aquest projecte va començar a fer-se efectiva el 2022 amb 16 entrevistes en profunditat i una aproximació etnogràfica a les principals entitats i col·lectius del Moviment Boig. Aquest treball es duu a terme a partir d'una ajuda rebuda en el marc del projecte “Xarxa de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial – Programa d'activitats i projectes 2022”, de l'Institut Català d'Antropologia (Núm. d'expedient: CLT051/22/000015), vinculat a l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI) de Catalunya.

La segona part va continuar el 2023 amb la realització de 20 entrevistes a informants clau amb una trajectòria rellevant dins del Moviment, l'establiment de dos grups focals i l'anàlisi de la informació obtinguda. Tot això ens ha permès escriure i publicar articles acadèmics, donar conferències, organitzar simposis i començar a generar un lloc web —en construcció— amb tota la informació. Les entrevistes van ser semiestructurades i la selecció es va fer a partir d'un mostreig de bola de neu. El contingut d'aquestes entrevistes es va dividir en quatre grans blocs:

1. Definicions i cronologia del Moviment
2. Experiència subjectiva dins del Moviment
3. La qüestió dels drets en salut mental
4. L'organització interna, l'estructura i la relació amb altres agents del territori i l'àmbit

La idea ha estat crear un arxiu sonor del patrimoni immaterial del Moviment Boig, així com conèixer i analitzar el funcionament de les entitats,

les seves reivindicacions històriques i l'experiència diària dels activistes en primera persona en matèria de drets i atenció a la salut mental a Catalunya.

3. Objectius específics

- Resguardar el patrimoni immaterial dels moviments associatius vinculats al Moviment Boig a Catalunya per conservar-ne la memòria històrica.
- Contribuir a la creació del primer arxiu sonor sobre la història del Moviment i els seus protagonistes en primera persona.
- Conèixer el funcionament intern, les principals reivindicacions en termes de drets i l'impacte social de les entitats lligades al Moviment Boig.
- Examinar les perspectives i experiències dels activistes al Moviment Boig.
- Analitzar l'impacte de la participació en el Moviment Boig en el benestar, l'itinerari de salut mental i la trajectòria vital dels activistes amb experiència viscuda en primera persona.
- Analitzar i sistematitzar un cos d'informació que possibiliti la construcció del diàleg entre sabers experts i sabers profans.

4. Breu anàlisi inicial a partir del material recollit

El Moviment Boig (Chamberlin, 1997; Huertas, 2020) no es pot entendre com una construcció homogènia o lineal. És, més aviat, una mena d'arxipèlag d'associacions, entitats i col·lectius que lluiten pel reconeixement d'un lloc en el procés de construcció dels itineraris de recuperació. Si bé el moviment s'autoanomena "boig" i té en el dia de la celebració de l'Orgull Boig el principal moment d'unió i articulació (Correa-Urquiza *et al.*, 2020), no és un moviment identitari, en el sentit clàssic del terme, bàsicament perquè per a un gran nombre dels participants no hi ha consens sobre què significa la idea d'una "identitat boja". És un moviment no essencialista, emergent, naixent, que cerca la seva consolidació a partir de produir una mena d'engranatge entre col·lectius amb l'objectiu de transformar la

situació actual. Un element interessant és el fet que hi ha una circulació important d'alguns participants entre els diferents col·lectius, és a dir, hi ha persones que pertanyen a una o més entitats, que transiten de l'una a l'altra i participen de maneres variables mentre van teixint una certa unitat conceptual en les seves reivindicacions i propostes de canvi.

Per al Jordi, un dels referents entrevistats, es tracta d'un moviment “encara tendre, una llavor feta d'altres llavors que a poc a poc aniran sumant”. Una de les claus del Moviment passa per la transversalització de les lluites. D'una banda, pel fet de reconèixer-se part d'un entramat més gran de violències i opressions patides. De l'altra, per la construcció de camins de diàleg i articulació compartida juntament amb professionals del camp de la salut mental que estiguin disposats a qüestionar la idea del poder.

Segons el Jordi, el Moviment respon a una classe de violència estructural que continua sostenint les pràctiques. Afirmava:

“Desde el momento en que tu voz no importa dentro de un sistema de atención, o sea que a nivel mayoritario no se te tiene en cuenta, pues tú buscas que se te tenga en cuenta. Desde el momento en que se vulneran derechos y que no sientes que se te trate bien, tú necesitas con esta voz que tú tienes hacerte oír. Visibilizar toda una serie de historias de vulneraciones de historias de vida, de historias de marginalidad. Visibilizar cómo las formas de atención pueden llegar a marginarte en el sistema, cómo vulneran los derechos de forma múltiple. O sea, se quiere ayudar pero la forma de ayudarte a veces es pisándote. [...] Entonces, cuando esto ocurre, hacer oír tu voz y decir lo que digo, que se respete, que se tenga en cuenta lo que tú piensas, pues me parece importante”.

Edgar, entrevistat i referent del Moviment, afirmava:

“[El Movimiento] Parte de un sentir de personas que están convencidas de que las situaciones que se están dando en los contextos de atención o desatención son indignas. Creo que parte de una compasión humana al ver situaciones que... que son desgarradoras, que son injustas. Parte, de alguna manera, de conmoverse por una situación, y parten de compromisos de personas que deciden invertir su energía y su tiempo para transformar una situación real. Entiendo que se configura, de alguna

manera, un pacto entre distintes persones para accionar de distintos modos, para transformar esas situaciones”.

I Marcos, un altre entrevistat, continuava:

“Es por esa pérdida de voz, por las vergüenzas de vivir con vergüenza. ¿Cuánto tiempo se puede vivir con vergüenza? ¿Se puede vivir toda la vida arrodillado asumiendo la idea de una enfermedad? ¿Se puede vivir claudicando con tu historia y asumiendo que eres un error? Pues no. Vamos a decir que no, que quizá no, que quizá nos podemos organizar y decir al menos cómo nos sentimos. Que al menos se hable de eso [...]. Con el Movimiento Loco se están moviendo cosas... Se empieza a mover la gente, hay esa inquietud que aparece, se puede hablar, empieza a haber palabra sobre lo que nos pasa o cómo nos sentimos”.

Tot i no ser una instància homogènia, per a Jordi “es pot parlar d’un moviment que es construeix a partir d’accions i punts de trobada i que és incipient. [...] Fa poc temps que es té veu. I ara hi ha diferents collectius que tenen veu. [...] Jo ho definiria com que és un espai o és un ecosistema, per dir-ho així, on la gent s’està trobant, s’està reconeixent, també està xocant”.

El Moviment respon al que la filòsofa Miranda Fricker (2017) va conceptualitzar com a *injustícia epistèmica*, aplicada en aquest cas al camp de la salut mental. Fricker parla d’un silenciament sistemàtic dels grups vulnerables i vulnerats i el subdivideix en dues categories: la *injustícia testimonial* i la *injustícia hermenèutica*. En paraules de Fricker:

“La injusticia testimonial se produce cuando los prejuicios llevan a un oyente a otorgar a las palabras de un hablante un grado de credibilidad disminuido. La injusticia hermenéutica se produce en una fase anterior, cuando una brecha en los recursos de interpretación colectivos sitúa a alguien en una desventaja injusta en lo relativo a la comprensión de sus experiencias sociales”. (Fricker, 2017: 11)

A partir d’aquestes idees que ens permeten donar llum sobre el que és freqüentment inefable, és senzill observar com totes dues situacions conflueixen i s’articulen de manera continuada en i sobre les persones que han estat objectes del diagnòstic i la psiquiatriització. No només es produeix

actualment un silenciament sistemàtic del que es pot dir després de l'assignació d'un diagnòstic (una categoria amb unes significacions socials que desborden el que és mèdic), sinó que la colonització identitària produïda pels sabers experts i l'etiquetament eclipsa la possibilitat que es puguin pensar des d'un altre lloc que l'hegemònic. Podem pensar, doncs, que el Moviment Boig s'articula avui com un espai de construcció en comú per produir testimoniatge i habilitar altres possibilitats cap a la comprensió de l'experiència social del patiment. Un territori de diàleg i escolta social on s'obre la reflexió sobre les categories i l'emergència dels sabers profans. És un llinar en què se despleguen les possibilitats de l'heterogeneïtat, un espai que existeix com a punt de convergència del que és extraoficial. Un nou territori d'escolta que disputa/desafia els coneixements i les pràctiques dominants.

Edgar ho explicava així en una entrevista:

“Sí, entiendo que hay una conciencia compartida de que no se pueden seguir tolerando ciertas situaciones y que hay que luchar contra lo que se está dando porque es algo que daña y en ocasiones destruye, incluso fatalmente, porque mata. Me imagino que, bueno, que es toda una corriente de pensamiento crítico donde se entiende que las personas tienen derecho a ser tratadas dignamente. Es una cuestión de derechos humanos”.

5. El que la dimensió política promou com a dispositiu de cures

El Moviment Boig neix des de la necessitat d'operar sobre l'establert, i és en aquesta acció que esdevé alhora un espai que promou la recuperació de la legitimitat de les persones que el componen per pensar i participar en els seus itineraris vitals de recuperació. Habilita processos de resubjectivació que comporten indubtables resultats d'activació i millor estar-hi. No és un moviment terapèutic, però sí que genera en la seva articulació un millor viure. En altres paraules: parlar de les conseqüències terapèutiques del fer polític no implica la captura del que és polític per la terapèutica.

Bea, una de les entrevistades, ho deia així: “jo no parlaria d’un efecte terapèutic, encara que sí que m’ha permès agafar-me a la vida”. Edgar l’acompanyava dient:

“Me ha permitido construir una identidad mucho más resistente y un autoconcepto que mejora mi autoestima. Un reconocimiento externo, una emancipación de espacios más de sobreprotección, de control. Es una lucha permanente, un intento de rebelarme contra lo que se me estaba ofreciendo, contra el pronóstico que me daban, contra lo que se suponía que era para mí.”

I Marcos hi afegia:

“Me ha dado un lugar. Si pensara en qué ha pasado con mi vida en el momento que entra el diagnóstico y se instala y me señala... Es precisamente una desactivación de roles sociales y de mis funciones, más allá de mis derechos. Digamos que perdí completamente mi función social y pasé a tener un rol de enfermo. Y, en un momento dado, el activismo, este trabajo con compañeros, que se basa precisamente en denunciar y visibilizar este maltrato, me dio un lugar, un papel, esa idea de pensar también que puedo hacer algo. Para mí ahora es un canal, o sea, yo ahora solo puedo ver la vida a través de este trabajo, de poder poner algo más de dignidad en la salud mental y poder colaborar para que los que llegan como yo, con 20 años o 30, y tienen tantos problemas, pues no tengan que pasar por lo que he pasado yo”.

En paraules dels seus participants, el Moviment Boig és aleshores una oportunitat per deixar d’estar sol, sola, i, en paraules d’Edgar, reconèixer que “no ets l’únic que li ha passat això”. És una possibilitat per poder ser més enllà del que ha estat pautat pels sabers biomèdics, per rebel·lar-se contra un futur irrevocable, contra la imposició d’un pronòstic tancat. “Comença a haver-hi paraula”, deia Marcos. Les seves demandes principals passen per transversalitzar una perspectiva de drets en l’àmbit de la salut, treballar per a l’eliminació dels electroxocs i les contencions mecàniques, denunciar les iatrogènies, les violències viscudes durant els ingressos i el tractament psiquiàtric en general. Endemés, hi ha un èmfasi posat en la necessitat d’ajudar i ser ajudat, de crear grups d’ajuda mútua

i desenvolupar la figura de l'acompanyament entre iguals per a aquells moments de fragilitat extrema durant els internaments hospitalaris. Apareix, llavors, la urgència de participar en la creació de les polítiques públiques que defineixen l'atenció, i transformar la percepció social sobre la salut psíquica i la bogeria, desestigmatitzar a partir de col·locar en circulació social les experiències i els sabers profans que poden contribuir en el desenvolupament de les pràctiques de cures. En definitiva, polititzar el patiment i habilitar contextos per als sabers nascuts de les vivències en primera persona, promoure el valor de les diferències, de la diversitat, per crear societats més democràtiques, més sensibles amb les minories.

En aquest sentit, el Moviment Boig recupera per a la reforma psiquiàtrica la urgència d'entendre's com a procés permeable, porós; com un itinerari continu, una predisposició a la pràctica hermenèutica, a la necessitat de pensar i pensar-se en moviment. La reforma és un posicionament actiu cap a la repolitització de la salut psíquica de les poblacions, cap a la construcció d'espais d'escolta, de trobada i intercanvi de sabers i coneixements per a la producció d'un millor estar-hi. Polititzar-se passa, aquí, per la necessitat de donar visibilitat als determinants socials del patiment, a les violències estructurals i els seus impactes sobre la vida i els cossos de les persones; però passa alhora per reconèixer els sabers i l'activació de la subjectivitat que promouen aquests tipus d'accions i moviments. La reforma necessita el Moviment Boig per trencar amb les asfixies de les identitats socials i continuar reaprenent a articular les cures, per constituir els vincles humans, recobrar l'enllaç com a element central de la recuperació.

Bibliografia

- AMARANTE, P. (1997) "Loucura, cultura e subjetividade". A FLEURY, S. (org.) *Saúde e democracia. A luta do CEBES*. São Paulo: Lemos. 163-185.
- CASTEL, R. (1975) "El tratamiento moral. Terapéutica mental y control social en el siglo XIX". A GARCÍA, R. (ed.) *Psiquiatria, antipsiquiatria y orden manicomial*. Barcelona: Barral. 71-96.
- CHAMBERLIN, J. (1997) "A working definition of em-powerment" *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 20(4): 43-46.

- COLINA, F. (2019) *Foucaultiana*. Valladolid: La Revolución Delirante.
- CORREA-URQUIZA, M. (2017) “La condición del diálogo. Saberes profanos y nuevos contextos del decir” *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 38(134): 567-585.
- CORREA-URQUIZA VIDAL, M., PIÉ BALAGUER, A., COLL-FLORIT, M., HERNÁNDEZ i ENCUENTRA, E., CLIMENT ROCA, S. (2020) “Orgullo loco y metáforas para una disidencia: un análisis lingüístico y simbólico” *Salud Colectiva*, 16:e2886.
- FRASER, N. (2008) “La justicia social en la era de la política de identidad: redistribución, reconocimiento y participación” *Revista de Trabajo*, 4(6): 83-99.
- FRASER, N. i HONNETH, A. (2006) *¿Redistribución o reconocimiento? Un debate político-filosófico*. Madrid: Morata.
- FRICKER, M. (2017) *Injusticia epistémica: el poder y la ética del conocimiento*. Barcelona: Herder.
- HUERTAS, R. (2020) *Locuras en primera persona. Subjetividades, experiencias, activismos*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- HYMAN, S.E. (2010) “The diagnosis of mental disorders: the problem of reification” *Annual Review of Clinical Psychology*, 6(1): 155-179. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091532>
- MARTÍNEZ HERNÁNDEZ, Á. (1998) “Antropología versus psiquiatría: el síntoma y sus interpretaciones” *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 18(68): 645-659.
- MUÑOZ ESCANDELL, I. (2021) *Informe sobre el estado de los derechos humanos en salud mental 2020*. Madrid: Confederación Salud Mental España.